

З ПРИВОДУ ТЕМЕНОСУ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ЗАХІДНОМУ БЕРЕЗІ КОЗАЧОЇ БУХТИ В ОКОЛИЦЯХ ХЕРСОНЕСА

Статтю присвячено критичному розгляду нової інтерпретації комплексу пам'яток херсонеської хори, відкритих на Маячному півострові, як теменосу цього поселення.

У 1996—1997 рр. Гераклеїською експедицією Національного заповідника «Херсонес Таврійський» під загальним керівництвом Г.М. Николаєнко було розпочато, а в наступні роки продовжено дослідження поселення на території Маячного півострова, на західному схилі Козачої бухти. Основну увагу було сконцентровано на його терасній частині, де зафіксовано рештки античного поселення, яке свого часу досліджував О.М. Щеглов (Щеглов 1997, с. 42—54; 2000, с. 53—77). Досліджені комплекси поселення належать до кількох будівельних періодів, початкова дата яких дотепер залишається суперечливою. Тривалий час початок будівельної діяльності на Маячному півострові датували першою — початком другої чвертей IV ст. до н. е., а пізніше цю дату було знижено до кінця пізньоархаїчного періоду (Щеглов 1999, с. 44—47).

Розкопки цього поселення тривають дотепер, проте будь-яка інформація, навіть попередня, про їх результати відсутня. Виняток становлять лише план розкопок 1998 р., загальне фото за 2002 р. (рис. 1), опубліковані Г.М. Николаєнко (Николаєнко 1999, с. 71, рис. 64; Nikolaenko, 2006, fig. 16), та монетні знахідки з розкопок поселення (Дем'янчук, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2005, с. 438—446). Однак план перших кількох років розкопок, фото без будь-яких коментарів і нумізматичні матеріали, опубліковані поза археологічним контекстом, навряд чи можуть належно заповнити існуючу прогалину в наших знаннях про археологічну ситуацію на Маячному півострові, яка залишається остаточно не з'ясованою через відсутність повноцінних публікацій результатів досліджень кінця XX — початку XXI ст. (детальніше див.: Зубарь, Буйських 2006, с. 7—27).

Лише в Матеріалах III Судацької міжнародної наукової конференції було опубліковано першу замітку інтерпретаційного характеру, присвячену ритуальним конструкціям, що походять із розкопок пам'ятки, і нові дані щодо хронології цього поселення (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253—254). Матеріал,

отриманий під час розкопок, засвідчує, що поселення виникло не раніше другої чверті IV ст. до н. е. і, певно, припинило існування наприкінці II ст. до н. е. (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253).

З тексту замітки випливає, що в дослідженому будівельному комплексі було відкрито «низку своєрідних об'єктів», трактованих як такі, що мали «не житлово-побутове, а інше призначення» (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253). Це кам'яно-черепичні конструкції, які з огляду на наявність решток горіння на їх верхніх площинах і характер знахідок, виявлених у безпосередній близькості від них, було інтерпретовано як вівтарі. Таке трактування спричинило і нову функціональну атрибуцію таких специфічних виробничих об'єктів, як виноробні, розташованих поруч, характер яких також було визначено як ритуальний. Усе зазначене дало змогу дійти досить відповідального висновку про те, що відкрита розкопками ділянка «є теме-носом поселення» (Нессель, Николаєнко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 254).

Проте, як відомо, теменоси — специфічно організовані місця для громадського відправлення полісних культів і релігійних свят, які відзначала вся громадянська община, зафіксовано лише в чотирьох містах Північного Причорномор'я. Два з них розкопано в Ольвії (рис. 2) та по одному в Борисфені (о-в Березань) (рис. 3), Херсонесі (рис. 4) і Пантікапеї (рис. 5). До них можна також додати теменос, досліджений в Істрії (рис. 6). Отже, кожен новий теменос дотепер є об'єктом екстраординарного значення не лише для античної археології Північного Причорномор'я, але й усього Причорноморського регіону. У світлі зазначеного стає зрозумілим, що гіпотеза про наявність теменосу на поселенні, що було розташоване на перешийку Маячного півострова, заслуговує найпильнішої уваги. Однак висновок про наявність тут теменосу, на нашу думку, передчасний, аргументований непрофесійно і навряд чи може сприйматися як наукове відкриття.

Для доказу нашої позиції, що відрізняється від запропонованої цитованими авторами, слід

стисло розглянути античний теменос як архітектурно-планувальну структуру і її необхідні складові компоненти. Починаючи з архаїчного часу, принаймні не пізніше першої половини VI ст. до н. е., вже можна говорити про чітко організовану просторову структуру, пристосовану для громадського відправлення культів, яка склалася в урбаністичному центрі або поза його межами (Lavas 1974, S. 19 ff.). Організація такої структури відбувалася, як правило, на площі, що відокремлювалася від довколишньої зони житлової забудови огорожею. Саме це й дає змогу виокремити теменос із міської інфраструктури та навколишнього ландшафту, оскільки його просторова організація відбувалася поза міськими мурами.

Влаштування теменосу було необхідною ланкою колонізаційної практики та освоєння нової території групою переселенців на чолі з сакральним ватажком, чий храм був не лише його новою домівкою, але й чи не найважливішим символом нової конституйованої громадянської общини (Malkin 1987, p. 138 ff.). На прикладі міст Великої Греції, заснованих наприкінці VIII—VI ст. до н. е., які мали регулярну систему міського планування, відомо, що теменос був складовим компонентом громадського центру і часто розміщувався на перетині основних транспортних магістралей (Hoepfner, Schwandner 1994, S. 301).

Кожен теменос мав необхідні структурні елементи з чітко визначеними функціями. Компонентами його просторової організації були храм та винесений за його межі монументальний вівтар, оскільки всі культові дії із масовою участю громадян поліса відбувалися на відкритому просторі, довкола храму та вівтаря. Отже, огорожа, храм і вівтар є обов'язковими структурними елементами теменосу, без яких жодна просторова структура не може називатися теменосом (Bergquist 1967, p. 5—6). Крім того, теменоси

Рис. 1. Загальне фото північної частини споруди на Маячному півострові, за Г.М. Ніколаєнко

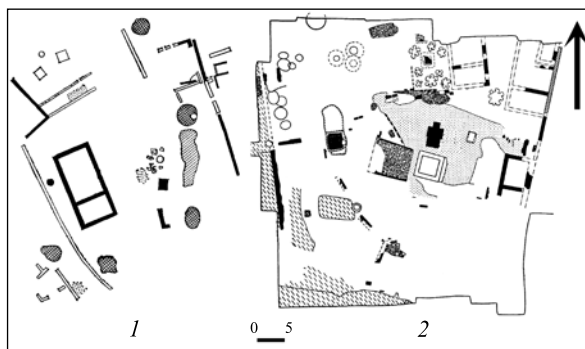

Рис. 2. Теменоси в Ольвії: 1 — Західний теменос, за А.С. Русяєвою; 2 — Східний теменос, за О.М. Карасьовим

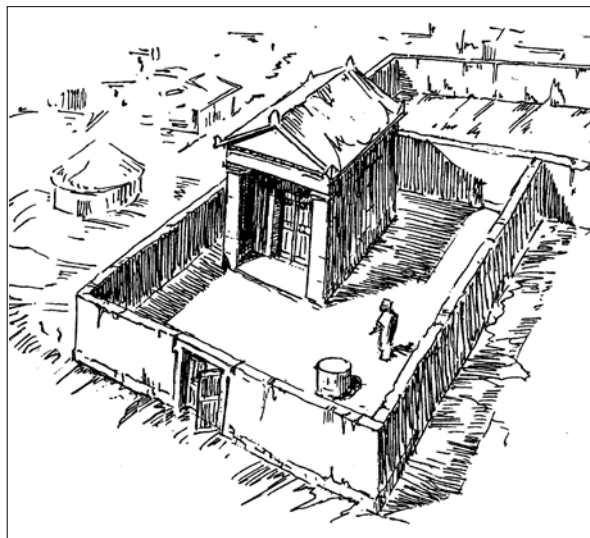

Рис. 3. Теменос у Борисфені, за С.Д. Крижицьким

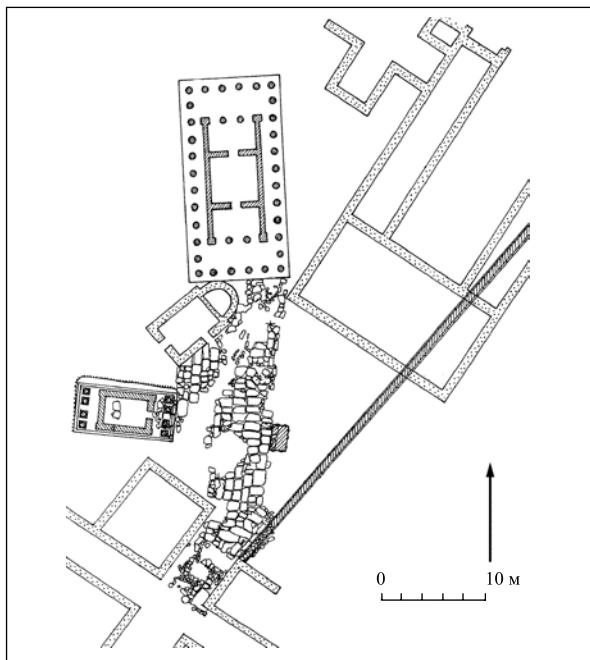

Рис. 4. Теменос у Херсонесі, за М.І. Золотарьовим та А.В. Буйських

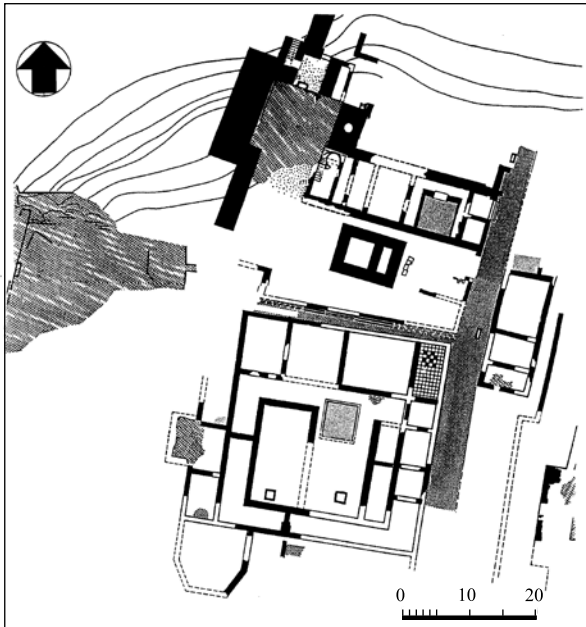

Рис. 5. Теменос у Пантікапеї, за В.П. Толстіковим та Ю.Г. Виноградовим

містили додаткові (другорядні) споруди, які проте, дають змогу визначати його наявність лише в сукупності зі згаданими.

Структурні елементи були зумовлені архітектурною організацією теменосу, що виконували його громадсько-ритуальну (на противагу утилітарно-побутовій) функцію, а також спорудами, безпосередньо пов'язаними із обслуговуванням та підтримкою цих культових функцій. Громадсько-ритуальну функцію виконували монументальні пропілеї з портиками, водостоки і вимостки, а також різноманітні вотивно-меморіальні пам'ятки, зокрема, вотивні колони, статуї і почесні декрети на честь громадян та іноземців. До утилітарно-побутових споруд можна віднести ботроси, що слугували для скидання (або ритуального захоронення) культового інвентарю, що вийшов із ужитку, майстерні, де виробляли потрібні культові речі, передусім теракоти, приміщення для колективних ритуальних трапез та зберігання сакральних предметів, а також цистерни або колодязі. Крім обов'язкових храму і вівтаря головного патрону теменосу, в процесі функціонування на його території могли з'являтися храм або храми та вівтарі, присвячені іншим божествам.

Аналізуючи планування відомих у північно-причорноморських центрах теменосів, можна констатувати, що в Борисфені відкрито найпростіший, але при цьому «класичний» за своїми структурними елементами теменос, що складався з огорожі, храму, ймовірно, присвяченого Афродіті, та вівтаря перед храмом (Назаров 2001, с. 154 сл.; Крыжицкий 2001, с. 165 сл.). Обидва ольвійські теменоси мали практично всі перелічені основні й додаткові споруди. На те-

риторії Західного теменосу відкрито огорожі, рештки фундаментів кількох храмів, найраніший з яких було присвячено Аполлону Ієтросу (Лікарю), архітектурні деталі іонічного ордера та численну привізну архітектурну теракоту, рештки вимосток, серію вівтарів різних типів (монументальних кам'яних і примітивної конструкції), пропілеї елліністичного часу, додаткові споруди, пов'язані з культовими функціями, ботроси із виразним набором керамічного посуду, в тому числі й високохудожнього розписного, теракоти, значну кількість присвятних графіті різним божествам (Русяева и др. 2006).

На території Східного теменосу відкрито так само основні монументальні споруди. Передусім це кілька культових споруд, що належали до найранішого етапу його існування (Карасев 1964, с. 36, рис. 2). Незважаючи на те, що реконструкцію храму Аполлона Дельфінія першої половини V ст. до н. е., виконану О.М. Карасьовим, було пізніше критично переглянуто (Буйских 1995, с. 40—42; Крыжицкий 2005, с. 235—237; пор.: Яйленко 2002, с. 46—58), очевидно, що на теменосі, крім одного або двох храмів, було розташовано кілька вівтарів, ботросів, вимосток, а також низку інших, поки що остаточно не атрибутованих споруд. У ботросах виявлено той самий набір культового інвентарю і жертвних приношень, що й у ботросах на Західному теменосі, включаючи високохудожній парадний посуд, теракоти, графіті (Леви 1964, с. 134 сл.; Горбунова 1964, с. 175 сл.).

Слід наголосити, що на території обох ольвійських теменосів простежено рештки виробничої діяльності. На Східному теменосі археологічно зафіксовано рештки майстерні, де виготовляли бронзові вироби (Карасев 1964, с. 36), на Західному теменосі — рештки виробництва, пов'язані з виготовленням різноманітних металевих виробів, насамперед бронзових та залізних (Русяева 2006, с. 90—91). Функціонування майстерень підтверджено знахідками ливарних форм практично всього хронологічного діапазону існування теменосів (Крутилов 2006, с. 213 сл.). Продукція цих майстерень, принаймні її частина, безумовно, мала задовольняти потреби культової практики.

У гіршому стані, з погляду можливостей реконструкції і функціональної інтерпретації будівельних решток, зберігся теменос на Північно-Східній площі в Херсонесі. Однак характер архітектурної організації — фундаменти храму, вимостки площі перед ним, покладеної на знівельовану скелю, а також знайдені поруч архітектурні деталі дають змогу інтерпретувати його саме як теменос (Золотарев, Буйских 1994, с. 78 сл.). Наявність кількох вулиць, зокрема й основної магістральної (Головної по-

здовжньої), від якої розпочинався вимощений плитами вхід на площу, дала змогу припустити наявність тут обов'язкової монументальної огорожі, за допомогою якої цю територію й було відокремлено від зони житлової забудови, що оточувала теменос із заходу та південного заходу (Буйських 2005, с. 319 сл.).

Теменос, відкритий у Пантікапеї, дещо відрізняється від ольвійських та херсонеського, передусім своїми невеликими розмірами, що пояснюється його використанням не всією громадянською общиною поліса, а членами сім'ї та найближчого оточення правлячої династії боспорських правителів (Толстикова, Виноградова 1999, с. 282 сл.). Це слушне припущення ґрунтується на розташуванні теменосу в безпосередній близькості від базилеї, на території акрополя, в межах його укріплень. Незважаючи на відсутність вівтаря, що мав стояти перед храмом, ретельно вирівняна скельна тераса, наявність храму на спеціально відгородженій території, його сполучення із принаймні двома вулицями повністю відповідають необхідним вимогам атрибуції теменосу.

Теменос в Істрії мав подібну картину просторової організації протягом усього доримського періоду. Наявність із самого початку не зайнятої під житлові квартали обгородженої площі, на якій було споруджено кілька храмів, найраніший з яких був присвячений Афродіті, монументальних вівтарів, ботроса, пропілей (для часу еллінізму), а також показного набору знахідок культового характеру (ритуальних посудин, теракот, графіті з присвятами, різноманітних архітектурних деталей від храмів та вівтарів, зокрема мармурових, для часу еллінізму, довізної архітектурної теракоти) виділяють теменос зі структури міста (Alexandrescu et al. 2005).

Наведені приклади досить красномовно засвідчують наявність певних загальних вимог щодо устрою теменосів, незважаючи на їх відмінність у кожній конкретній планувальній організації та чітке підпорядкування цим вимогам у будівельній практиці кожного поліса протягом усього доримського часу. Те, що теменоси були розташовані в містах, а не в сільській місцевості, істотної ролі не відіграло. Це позначилося лише на наявності значної кількості додаткових споруд та більш якісній і кількісній різноманітності жертвних приношень. Отже, стосовно відкритих на Маячному півострові пам'яток слід зазначити, що незважаючи на відсутність опублікованого плану розкопаних об'єктів, що вводяться в науковий обіг, як і загальної характеристики досліджених будівельних решток, що значно знижує рівень доказовості запропонованої гіпотези, опис надано досить детально, для того щоб дійти цілком протилежного висновку щодо їх функціональної атрибуції.

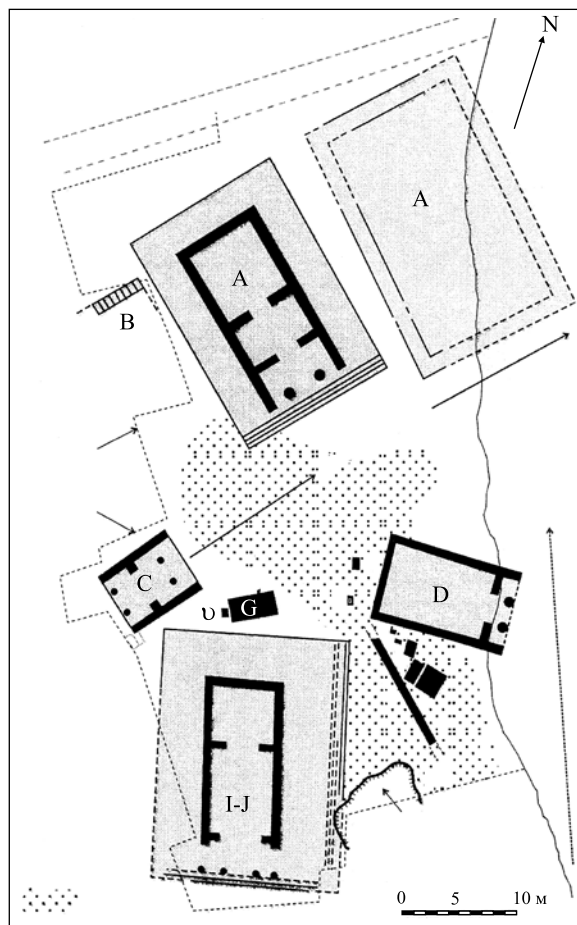

Рис. 6. Теменос в Істрії, за П. Александреску та ін.

З огляду на головні структурні елементи, характерні для теменосів, у комплексі відкритих споруд наявні лише вівтарі, а зі вторинних — колодязі та виноробні, визначені авторами розкопок як ритуальні. Крім того, низку цих вівтарів, окрім одного, що розміщувався у дворі, було зафіксовано в приміщеннях (Нессель, Николаенко, Олтаржевський, Петроковський 2006, с. 253). Уже лише ці обставини не дають змоги говорити про наявність теменосу на досліджених на перешийку Маячного півострова об'єктах. Із наведеного в публікації опису цілком очевидно, що з чотирьох споруд, визначених як вівтарі, таким може бути лише один, розмірами $0,77\text{—}0,83 \times 0,7$ м, заввишки $0,22$ м, відкритий у центрі внутрішнього двору, оточеного вздовж периметра приміщеннями. Розташування вівтарів у дворах цілком відповідає загальногрецькій будівельній та культовій практиці й на прикладі північнопричорноморських пам'яток відоме, зокрема, в Ольвії. Це будинок у Нижньому місті, у дворі якого було відкрито вівтар, що використовувався як підставка під тринигу (Фармаковський 1913, с. 53, рис. 57). Тут доречно згадати і вівтарі у дворах житлових будинків Олінфа, які, як і комплекси, відкриті на Маячному півострові, датуються першою половиною IV ст. до н. е. (Robinson, Graham 1938, p. 159).

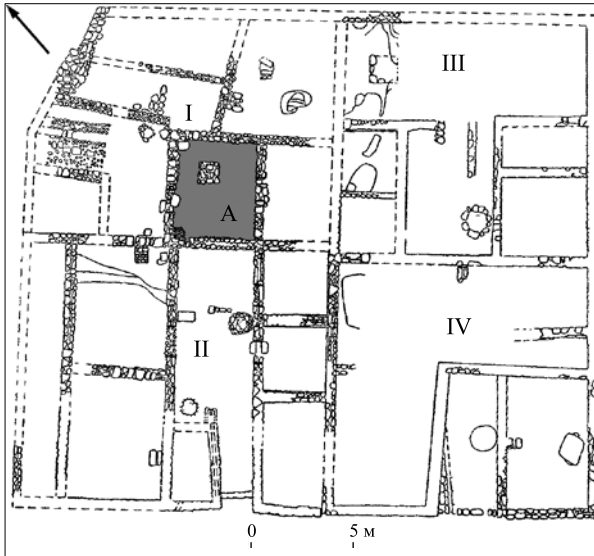

Рис. 7. Житлові будинки в XIX кварталі Херсонеса, за Г.Д. Беловим: А — приміщення з вогнищем

Решта об'єктів аналогічних розмірів, виявлених усередині приміщень й інтерпретованих авторами як вівтарі, на наше глибоке переконання, є вогнищами. Подібні за своєю конструкцією та розмірами об'єкти було знайдено в приміщеннях житлових будинків на Північному березі Херсонеса (Белов 1962, с. 144) і також помилково атрибутовано як вівтарі (рис. 7). Встановлено, що об'єкти квадратної чи прямокутної форми зі слідами горіння на поверхні, відкриті всередині приміщень, є вогнищами (Буйських 1999, с. 26). До речі, аналогічні конструкції, виявлені в приміщеннях садиби на наділі № 26, інтерпретовано ще автором розкопок як вогнища (жаровні) (Стржелецкий 1961, с. 103, рис. 97). Зважаючи на те, що стіни приміщення з вогнищем були вкриті штукатуркою, це приміщення можна впевнено інтерпретувати як ойкос.

Аналогічно було інтерпретовано подібні стаціонарні вогнища і в житлових будинках Керкінітиди, причому одне з них було споруджене навіть в андроні (Кутайсов 1985, с. 178 сл.; 1990, с. 91, 109, рис. 54). Аналогічні за своїми розмірами і конструкцією вогнища виявлено в Калос Лімені, причому не лише в житлових приміщеннях, але й усередині башти біля міських воріт (Кутайсов, Уженцев 1994, с. 49, рис. 2; Уженцев 2006, с. 82—83, рис. 48, 2). Ймовірно, влаштування значної кількості вогнищ у житлових будинках Херсонеса та Керкінітиди, а також у приміщеннях, які традиційно не опалювалися вогнищами, зокрема, андронах чи оборонних спорудах — баштах, можна пояснити виключно кліматичними умовами Північно-Західної Таврики.

Нещодавно переконливо було переглянуто інтерпретацію у бік суто утилітарного викори-

стання прямокутної (у цьому випадку монолітної) конструкції у комплексі споруд IV ст. до н. е. в Мірмекії, яку раніше було атрибутовано як вівтар, а саму споруду — як святилище (Гайдукевич 1987, с. 48, рис. 50, 52). Це, до речі, привело і до нової інтерпретації усього комплексу споруд як житлового, а «вівтаря» — як гестії — вогнища в ойкосі — головному приміщенні будинку (Чистов 2006, с. 111—112). Зауважимо, що це не єдиний «вівтар» у зазначеному комплексі споруд у Мірмекії. Другий, аналогічний за своєю монолітною конструкцією, характером заповнення та слідами горіння на поверхні, було відкрито у комплексі сусідніх приміщень (Гайдукевич 1987, с. 26). Проте характер знахідок у цьому приміщенні, передусім наявність керамічної жаровні, а також вимощеної кам'яними плитами підлоги, дає змогу впевнено інтерпретувати цей комплекс як кухонний.

Окрім утилітарно-господарської функції, вогнища всередині помешкань могли використовувати і для приношень Гестії — богині-хранительці дому (Зубарь 2005, с. 407—408). Причому наявність вогнища в житловому будинку, насамперед у його головному приміщенні — ойкосі, біля якого збиралася вся сім'я, як і вівтаря у дворі, повністю відповідає загальногрецькій практиці житлобудівництва (Robinson, Graham 1938 p. 159, 185 ff.; Hoepfner, Schwandner 1994, Abb. 136, 139, 141). Не дивно, що вогнища в будинках, які правили за символ сім'ї, часто називали «гестіями» (Malkin 1987, p. 125).

Отже, що ж за споруди було відкрито в міжстінному просторі на перешийку Маячного півострова? Абсолютно очевидно, що називати їх «теменосом», тобто спеціально організованим та обгородженим місцем для відправлення культових дій, зокрема календарних свят за участю всіх членів громадянської общини, не можна. Їх функціональну атрибуцію давно й надійно визначив О.М. Щеглов (Щеглов 1984, с. 54—55), а отримані в результаті розкопок нові дані лише підтверджують зроблені раніше висновки, що ґрунтувалися на комплексному дослідженні відкритих на Маячному півострові пам'яток. На жаль, цього не можна сказати про аналіз пам'яток, що розглядаються. На наш погляд, відкриті споруди насамперед виконували житлову та виробничо-господарську функції. Культова функція, що, безумовно, також мала місце з огляду на наявність вівтаря у дворі, в цьому випадку відіграла другорядну та підпорядковану житловій функції роль. Лише цим можна пояснити зведення будинків типової для херсонеської будівельної практики зазначеного часу планувальної схеми (Буйських 2007), де житлову частину поєднували з господарчими приміщеннями, в цьому випадку пов'язаних із виробництвом вина. Отже, виноробні використовували лише за

їх прямим призначенням, і до сакрального життя поселення вони не мали жодного відношення.

На наш погляд, відкриті споруди були стандартними і характерними для Херсонеської держави замиськими садибами, розташування яких на лімітованому паралельними лініями мурів просторі зумовило використання типового, почасти кварталного, блокування. Аналогічне планування зафіксовано в комплексах садибних споруд на Гераклеїському півострові — в балці Бермана і Хомутовій балці, у Північно-Західній Тавриці, зокрема, на поселеннях Маслини, Беяус, Чайка, біля бухти Вітряної, в околицях Керкінітіди та на поселенні Панське-1 (комплекс У-7 херсонеського будівельного горизонту) (Гриневич 1928, с. 35—40; 1929, с. 43—44; Суков 1942, с. 97; Щеглов 1978, с. 92, рис. 48, 52; Латышева 1985, с. 100—101, рис.; Николаенко 2001, с. 129—131, ділянка 34; Hannestad, Stolba, Sčeglov 2002, pl. 7; Попова, Коваленко 2005, с. 10 сл.).

У 1928—1929 рр. Гераклеїська експедиція під керівництвом К.Е. Гриневича вела роботи в балці Бермана, названу так на честь господаря хутора, що розміщувався поблизу. В результаті розкопок було встановлено, що тут існувало кілька башт та пов'язаних із ними приміщень, які дають змогу розглядати всі зафіксовані пам'ятки як єдиний будівельно-археологічний комплекс (Гриневич 1928, с. 35—40; 1929, с. 43—44; Суков 1942, с. 97; Николаенко 2001, с. 129—131, ділянка 347).

Спочатку тут було зведено ранню прямокутну споруду, яку К.Е. Гриневич вважав святилищем другої половини V ст. до н. е. (Гриневич 1929а, с. 14). Пізніше, після пожежі, її було перетворено на «пірамідальну башту», а вісім прилеглих до неї приміщень мали житлове та господарче призначення (Гриневич 1928, с. 50—71; 1929, с. 48; 1929а, с. 14; пор.: Суков 1942, с. 121). Весь комплекс було оточено огорожею (Гриневич 1928, с. 62—63; 1929а, с. 10—14), до якої з північної сторони вели ворота, споруджені «за типом давньогрецьких подвійних воріт (типу Діпілона)» (Гриневич 1929, с. 47) (рис. 8). Стратиграфічні спостереження і знахідки дали змогу К.Е. Гриневичу підтвердити багаточасовість комплексу, що виник у V—IV ст. до н. е., а в середині IV ст. до н. е. зведено башту, до якої було прибудовано низку приміщень. Незважаючи на перебудови, комплекс функціонував до XII—XIII ст. (Гриневич 1928, с. 45—50; 1929а, с. 22—24).

Слід погодитися з В.Д. Блаватським, що опис результатів робіт, зроблений К.Е. Гриневичем, не дає повного уявлення про досліджені об'єкти через нечіткість викладу та неясність думок автора (Блаватський 1953, с. 124). Масовий археологічний матеріал не було оброблено, а

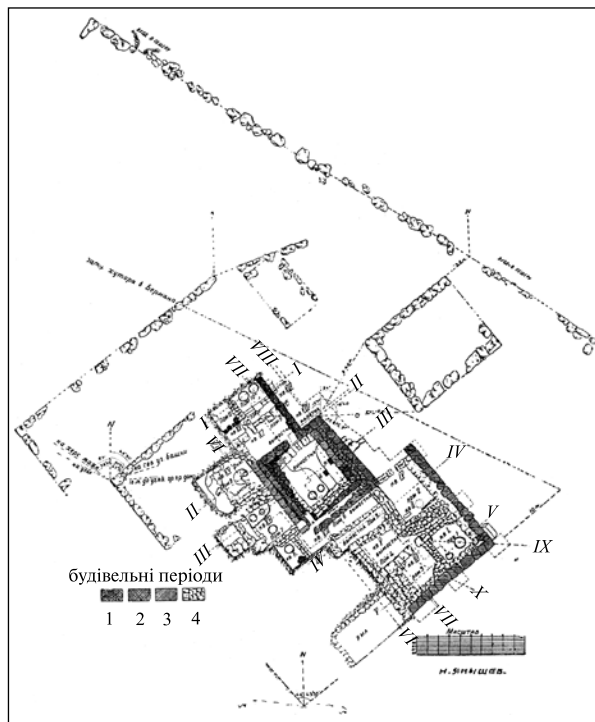

Рис. 8. Садиба в балці Бермана, розкопки 1928—1929 рр., за К.Е. Гриневичем

К.Е. Гриневич обмежився лише дуже загальними інформаційними публікаціями (Стржелецький 1961, с. 87). З огляду на це дивним є повторний некритичний опис результатів робіт на пам'ятках у районі балки Бермана, проведених під керівництвом К.Е. Гриневича, сучасних дослідників, які працювали на цій пам'ятці в 1980—1990-х рр. і чомусь не вважають за потрібне дотепер ввести в широкий науковий обіг результати власних досліджень (Николаенко 2001, с. 129—131). Якщо дані, отримані під час цих робіт, усе ще не оброблено, то краще було б послуговуватися характеристикою цієї пам'ятки Є.Г. Сукова, який, на відміну від К.Е. Гриневича, досить чітко виклав основні результати його робіт (Блаватський 1953, с. 125).

У 1990—1992 рр. Гераклеїська експедиція Херсонеського заповідника відновила роботи на території укріпленого комплексу в балці Бермана (№ 347, за Г.М. Николаенко), дослідження якого було розпочато ще в 1928—1929 рр. (Гриневич 1928, с. 34—71; 1929, с. 38—50). У результаті розкопок було встановлено, що на місці ранішої садиби, спорудженої, на думку К.Е. Гриневича, наприкінці V ст. до н. е. і зруйнованої наприкінці IV — на початку III ст. до н. е., було зведено укріплений сільськогосподарський комплекс з дво- або триповерховою пірамідальною баштою, що мала зовнішню огорожу. На території комплексу відкрито низку приміщень, виноробний комплекс і підвал із піфосами. До II—I ст. до н. е. належать сліди пожежі, мабуть, пов'язаної з херсонесько-

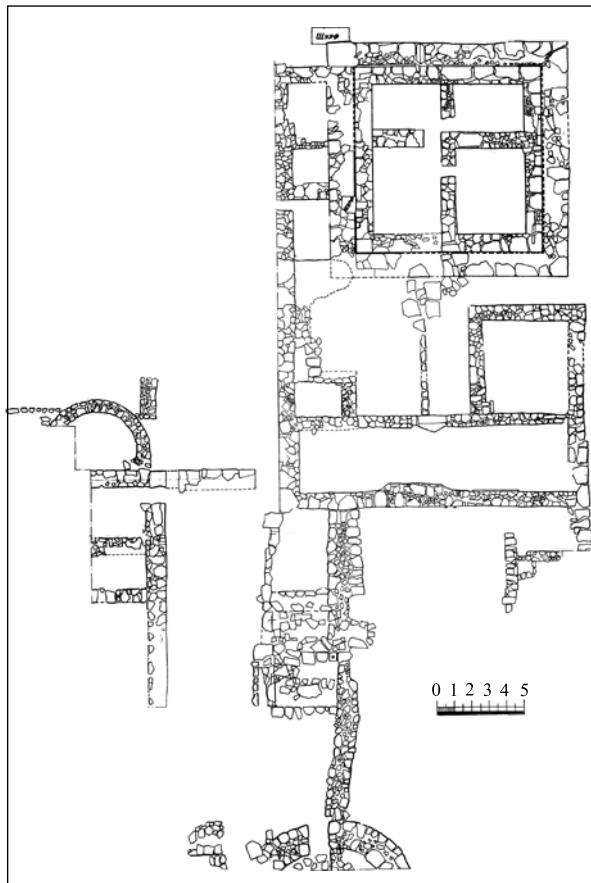

Рис. 9. Комплекс споруд у Хомутовій балці, розкопки 1984 р., за Г.М. Ніколаєнко

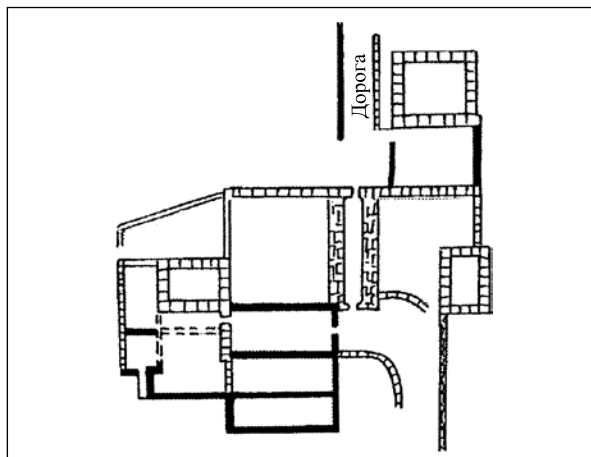

Рис. 10. Садиби в Хомутовій балці згідно з кресленнями Фр. Дюбуа де Монпере, за Г.М. Ніколаєнко

скіфськими війнами. Життя на території комплексу тривало в перші століття н. е. та епоху раннього середньовіччя, що засвідчує керамічний комплекс VIII—IX ст. У XIII—XIV ст. на руїнах більш раніших споруд функціонував відкрите сільське поселення (Ніколаєнко, Петровський 1990, с. 3, 15, 17; 1991, с. 28, 33—36; 1992, с. 1—45).

У 1981 р. Гераклейською експедицією Херсонського заповідника було розпочато досліджен-

ня в північно-східній частині комплексу споруд і башт, розміщених уздовж південно-західного схилу Хомутової балки (№ 335, за Г.М. Ніколаєнко) на кордоні розмежованої сільськогосподарської території Херсонеса (Ніколаєнко, Туровський, Глушков, Николаєва 1981, с. 12—59; Ніколаєнко 1983, с. 295—296). Під час розкопок встановлено, що одну з башт зведено в період еллінізму й обнесено протитаранним поясом, а в перші століття н. е. було перебудовано. По схилу балки впродовж 52 м до наступної башти розкопано два ряди приміщень «на глибину римського шару» (Ніколаєнко 2001 с. 124—125, № 335) (рис. 9), а в південному куті комплексу зачищено кладку круглої у плані споруди, інтерпретованої як башта (детальніше див.: Зубарь 2006, с. 65—87). На думку Г.М. Ніколаєнко, це був єдиний комплекс споруд із кількома баштами, простір між якими займала житлова та господарська забудова. За характером знахідок Г.М. Ніколаєнко віднесла функціонування цього комплексу до останньої чверті IV ст. до н. е. — IX—XI ст. (Ніколаєнко 1983, с. 296; 1988, с. 205—206; 2001, с. 125).

Проте за планом Фр. Дюбуа де Монпере і результатами робіт Гераклейської експедиції, тут існували кілька звичайних для хори Херсонеса садиб, розміщених упритул одна до одної (рис. 10). Причому таке компактне їх місцезнаходження слід пояснювати не стільки вимогами оборони на крайній східній межі херсонеських земель, скільки близькістю джерел води, на що звернув увагу ще Фр. Дюбуа де Монпере. Цей висновок добре узгоджується зі знахідками під час розкопок фрагментів керамічних водогінних труб (Ніколаєнко, 2001 с. 125). На жаль, з публікацій, в яких зроблено спробу ввести в науковий обіг матеріали цього комплексу, впливає, що під час розкопок не було належно простежено стратиграфію пам'ятки, не виділено різночасових будівельних решток, а керамічний матеріал визначено вибірково. Все це не дає змоги переконливо інтерпретувати комплекс різночасових споруд у Хомутовій балці й змушує орієнтуватися на план Фр. Дюбуа де Монпере, де чітко простежуються три садиби з баштами, розташовані одна біля одної.

Під час розкопок городища Маслини експедицією Харківського університету під керівництвом В.О. Латишевої було встановлено, що воно мало вигляд прямокутника розмірами 50 × 80 м із густою мережею кам'яних споруд та елементами регулярного планування і забудови (рис. 11). Як і на Гераклейському півострові, основою планувальної одиниці тут була башта із двором і приміщеннями, що групувалися навколо нього (Латишева 1985, с. 103—104). Організований таким чином будівельний комплекс був єдиним організмом, що поєднував житлові, оборонні та господарські функції. Його виникнення належить до останньої третини IV ст. до н. е., а по-

дальша забудова велася лише в межах внутрішнього центрального двору чотирибаштового комплексу без зміни його загальних кордонів. До середини III ст. до н. е. будівництво комплексу було повністю завершено (Латышева 1985, с. 100—102). Аналізуючи планування городища Маслини, В.О. Латышева дійшла висновку, що в його основі, як і загалом античних поселенських структур Північно-Західної Таврики, лежала сільськогосподарська садиба, що в архітектурно-планувальному аспекті була комплексом взаємопов'язаних житлових та господарських приміщень, що групувалися навколо внутрішнього двору — композиційного центра всієї споруди. Автору розкопок належать і найточніші на сьогодні спостереження щодо початкової заданості всієї планувальної структури, в основі якої лежала повторюваність розташування приміщень навколо двору, ідентичність розташування башт та єдина північно-східна орієнтація комплексу, як і всієї сільськогосподарської забудови на хорі Херсонеса, незважаючи на визначену поетапність її забудови (Латышева 1985, с. 104). Отже, спостережена в архітектурно-планувальній організації міського житлобудівництва Херсонеса типовість відбилася і на плануванні позаміського садибного будівництва на хорі.

Розглянувши деякі найповніше опубліковані типові в планувальному відношенні садибні комплекси, можна констатувати, що в основі планувальної структури поселення на перешийку Маячного півострова, як і решти синхронних поселень херсонеської хори, була садиба, яку слід розглядати як окремий оїкос члена громадянської общини Херсонеса. Саме тому планування будівельних комплексів, типові для садибного будівництва на хорі, не дає підстав припускати наявність на перешийку Маячного півострова теменосу і розглядати його як виняток із досить стандартних у планувальному відношенні житлово-господарських структур, реалізованих у тому або іншому варіанті на поселеннях в різних частинах сільськогосподарської території Херсонеської держави.

Наявність виноробень у приміщеннях, функціонування яких пов'язане з раннім будівельним періодом другої чверті IV ст. до н. е., дає змогу зробити не менш важливий висновок, що залишився поза увагою дослідників пам'ятки. Останні розкопки на Маячному півострові дали прямі вказівки на початок власного виробництва вина, можливо, товарної спрямованості, майже на чверть століття раніше, аніж вважалося (Зубарь 1993, с. 38; 2005а, с. 176). Це, у свою чергу, дає змогу по-новому подивитися, здавалося б, на давно розв'язану проблему початку масового місцевого керамічного виробництва в цілому, яке поки що традиційно, незважаючи на деякі корективи, датують лише ранньоелліністичним часом (Борисова, 1958, с. 144).

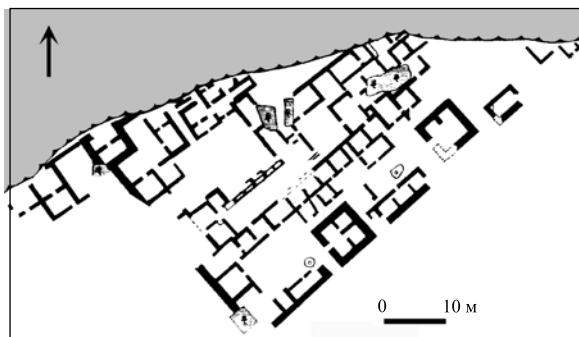

Рис. 11. План забудови городища Маслини, за В.О. Латышевою

Відкриття виноробень на Маячному півострові може слугувати непрямим, проте досить вагомим аргументом для уточнення дати початку виробництва амфор у ремісничих майстернях Херсонеса, яке донедавна відносили до початку другої половини IV ст. до н. е. (Монахов 1989, с. 50). Проте пізніше початок випуску херсонеських амфор було вірогідно понижено до 50-х рр. зазначеного століття (Монахов, Абросимов 1993, с. 133, прим. 75). Очевидно, що С.Ю. Монахов у такому припущенні не помилявся, і воно дістало реальне підтвердження за матеріалами найраніших із відомих на хорі Херсонеса виноробень. На наш погляд, початок власного керамічного виробництва як амфор, так і столового посуду безпосередньо пов'язаний з початком функціонування херсонеського кераміка, що з'явився за межами нової оборонної лінії одразу після її зведення, не пізніше кінця другої чверті — середини IV ст. до н. е., а не в останній третині цього століття, як вважалося раніше (Буйських 2005а, с. 150).

Підбиваючи підсумки, залишається лише сподіватися, що нові матеріали, отримані під час розкопок поселення на західному березі Козачої бухти, найближчим часом буде належним чином введено в науковий обіг і їх не спіткає доля багатьох інших пам'яток Гераклейського півострова та Західного Криму загалом, досліджених під керівництвом Г.М. Ніколасенко, — дотепер не доступних для всебічного вивчення. Сучасний рівень досліджень потребує детального аналізу планувальної структури пам'ятки та керамічного комплексу, як це було зроблено в публікаціях поселень Чайка (Попова, Коваленко 2005) та Панське I (Hannestad, Stolba, Ščeglov 2002). Саме такі повноцінні публікації дають змогу уточнити або переглянути запропоновану попередню інтерпретацію важливих для історії Херсонеса пам'яток, серед яких пам'ятки Маячного півострова, безумовно, посідають особливе місце. Отже, лише повне і своєчасне введення матеріалів розкопок пам'ятки в науковий обіг із залученням широкого кола сучасних аналогій дає змогу уникнути очевидних і серйозних інтерпретаційних помилок.

- Белов Г.Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — 1962. — Вып. 3. — С. 143—183.
- Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — 208 с.
- Борисова В.В. Гончарные мастерские Херсонеса // СА. — 1958. — № 4. — С. 144—153.
- Буйских А.В. К вопросу о реконструкции храма Аполлона Дельфиния V в. до н. э. из Ольвии // Исторія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Тези доп. — Миколаїв, 1995. — С. 40—42.
- Буйских А.В. Жилые дома на Северном берегу Херсонеса // Хсб. — 1999. — Вып. 10. — С. 23—30.
- Буйских А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К., 2005. — С. 307—344.
- Буйских А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // БИ. — 2005а. — Вып. 9. — С. 138—158.
- Буйських А.В. До вивчення плануваної структури житлового будинку в VII кварталі Херсонеса // Археологія. — 2007 (у друці).
- Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987. — 181 с.
- Горбунова К.С. Краснофигурные килики из раскопок ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 175—188.
- Гриневиц К.Э. Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г. // Крым. — 1928. — № 2 (8). — С. 34—71.
- Гриневиц К.Э. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района // Крым. — 1929. — № 2 (10). — С. 38—50.
- Гриневиц К.Э. Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейской экспедиции (7 августа — 4 сентября 1929 г.). — Севастополь, 1929а. — 24 с.
- Золотарев М.И., Буйских А.В. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 78—101.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — 140 с.
- Зубарь В.М. Формирование территориального государства в Западной Таврике и Херсонес во второй половине IV — первой половине III вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005. — С. 121—208.
- Зубарь В.М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005а. — С. 345—470.
- Зубарь В.М. Об интерпретации остатков круглых построек на Гераклейском полуострове // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2006. — Вып. 16/1. — С. 65—87.
- Зубарь В.М., Буйских А.В. По поводу интерпретации памятников Маячного полуострова // МАИЭТ. — 2006. — Т. 12, ч. 1. — С. 7—42.
- Карасев А.Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 27—130.
- Крутилов В.В. Литейные формы // Русяева А.С. и др. Древнейший теменос Ольвии Понтийской (МАИЭТ. — Suppl. — Вып. 2). — Симферополь, 2006. — С. 213—220.
- Крыжицкий С.Д. Храм Афродиты на Березани. Реконструкция // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 165—175.
- Крыжицкий С.Д. К вопросу о храме Аполлона Дельфиния в Ольвии // Хсб. — 2005. — Вып. 14. — С. 235—237.
- Кутайсов В.А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды // СА. — 1985. — № 3. — С. 178—190.
- Кутайсов В.А. Античный город Керкинитиды. — К., 1990. — 176 с.
- Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Восточные ворота Калос Лимена // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 44—70.
- Латышева В.А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // Вестник Харьковского университета. — 1985. — № 268. — С. 100—107.
- Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.
- Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Опыт системного анализа. — Саратов, 1989. — 158 с.
- Монахов С.Ю., Абросимов Э.Н. Новое о старых материалах из херсонесского некрополя // АМА. — 1993. — Вып. 9. — С. 118—141.
- Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—165.
- Нессель В.А., Николаенко Г.М., Олтаржевский Г.А., Петроковский А.И. Ритуальные конструкции поселения на западном берегу Казачьей бухты // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2006. — Т. 2. — С. 253—254.
- Николаенко Г.М. Исследование хоры Херсонеса на Гераклейском полуострове // АО за 1981 г. — М., 1983. — С. 295—296.
- Николаенко Г.М. Херсонесская округа в I в. до н. э. — IV в. н. э. (по материалам Гераклейского полуострова) // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 203—211.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1. — 83 с.

- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2. — 164 с.
- Николаенко Г.М., Туровский Е.Я., Глушков А.Б., Николаева Т.В. Раскопки усадьбы в Хомутовой балке // Николаенко Г.М. Отчет экспедиции Херсонесского заповедника об охранных комплексных исследованиях на хоре Херсонеса в 1981 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. е. 1981/21. — С. 12—56.
- Николаенко Г.М., Петровский В.А. Отчет о раскопках укрепленного комплекса в балке Бермана // НА НЗХТ. — 1990. — Д. № 3017—3021. — 53 с., илл.
- Николаенко Г.М., Петровский В.А. Отчет о раскопках укрепленного комплекса в балке Бермана в 1991 г. // НА НЗХТ. — 1991. — Д. № 3091—3092. — 117 с.
- Николаенко Г.М., Филиппенко А.А. Могильник римского времени на водоразделе Омега—Камышовая // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2006. — Т. 2. — С. 270—274.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму. — М., 2005. — 134 с., 149 рис.
- Русяева А.С. Мастерские // Русяева А.С. и др. Древнейший теменос Ольвии Понтийской (МАИЭТ. — Suppl. — Вып. 2). — Симферополь, 2006. — С. 90—91.
- Русяева А.С. и др. Древнейший теменос Ольвии Понтийской (МАИЭТ. — Suppl. — Вып. 2). — Симферополь, 2006. — 502 с.
- Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — 1961. — Вып. 6. — 247 с.
- Суров Е.Г. К истории виноградарства и виноделия в Херсонесе Таврическом // Уч. зап. МГПИ им. В.И. Ленина. — 1942. — Т. 28, вып. 1. — С. 93—128.
- Толстиков В.П., Виноградов Ю.Г. Декрет Спартокидов из дворцового храма на акрополе Пантикапея // Евразийские древности. 100 лет В.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 282—301.
- Уженцев В.Б. Эллыны и варвары Прекрасной Гавани. — Симферополь, 2006. — 247 с.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913. — С. 1—105.
- Чистов Д.Е. «Святынище Деметры» и восточные кварталы Мирмекия в IV в. до н. э. // БИ. — 2006. — Вып. 13. — С. 99—133.
- Щеглов А.Н. «Старый» Херсонес и его округа // АГСП. — М.: Наука, 1984 — С. 54—55.
- Щеглов А.Н. «Старый» Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: III. Следы архаического поселения в вершине Казачьей бухты // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 42—54.
- Щеглов А.Н. «Старый» Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: IV. Траншея 1967 г. в вершине Казачьей бухты // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 2000. — Вып. 2. — С. 53—77.
- Яйленко В.П. Идентификация и реконструкция зданий Ольвийского теменоса // РА. — 2002. — № 3. — С. 46—58.
- Alexandrescu P. et al. La Zone Sacrée d'ère grecque (fouilles 1915—1989) (Histria VII). — Bucureşti, 2005. — 551 p., 94 pl.
- Bergquist B. The Greek Archaic Temenos. A Study of Structure and Function. — Lund, 1967. — 136 p.
- Hannestad L., Stolba V.F., Ščeglov A.N. Panskoye I. The Monumental Building U 6. — Aarhus, 2002. — Vol. 1. — 368 p., 191 pl.
- Hoepfner W., Schwandner E.-L. Haus und Stadt im klassischen Griechenland. — München, 1994. — 2. Aufl. — 356 s.
- Lavas G.P. Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung. — Zürich, 1974. — 159 s.
- Malkin I. Religion and Colonization in Ancient Greece. — Leiden; New York; Kobenhavn; Köln, 1987. — 297 p.
- Nikolaenko G.M. The Chora of Tauric Chersonesos and the Cadastre of the 4th—2nd century BC // P.G. Bilde, V.F. Stolba (Ed.). Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective. — Aarhus, 2006. — P. 151—174.
- Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House (Excavations at Olynthus. — Vol. 8). — Baltimore, 1938. — 370 p., 110 pl.

Одержано 27.11.2006

А.В. Буйских, В.М. Зубарь

ПО ПОВОДУ ТЕМЕНОСА АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ КАЗАЧЬЕЙ БУХТЫ В ОКРЕСТНОСТЯХ ХЕРСОНЕСА

В статье критически рассмотрена новая гипотеза о существовании теменоса на поселении, расположенного в междустенном пространстве на территории Маячного полуострова. Вывод о наличии здесь теменоса сделан на основании обнаружений каменных конструкций в отдельных помещениях и дворе, трактованных как алтари, а также виноделен, характер которых был определен как ритуальный. Сопоставление с известной по материалам Средиземноморья и Северного Причерноморья традицией устройства теменосов с одной стороны, жилых домов — с другой, а также со сделанными ранее выводами относительно характера поселения на перешейке Маячного полуострова, позволило прийти к заключению о преобладающей жилой и хозяйственной, а не культовой функции этого памятника.

ABOUT TEMENOS OF ANCIENT SETTLEMENT
ON THE WESTERN BANK OF KOSSAK BAY IN OUTSKIRTS OF CHERSONESOS.

The article critically views a new hypothesis about existence of temenos in the settlement situated in the area between the walls on the territory of the Majachny Peninsula. The conclusion about the existence of temenos here is based on the discovery of stone structures in some rooms and in the yard which were interpreted as altars, and the fixation of wineries which were defined as of ritual nature. The comparison of structures of temenoi on the one hand and inhabited houses on the other, as well as the conclusions about the character of the settlement on the isthmus of the Mayachny Peninsula, allowed the authors to come to the conclusion about prevailing dwelling and husbandry, but not the religious function of this site.

М.М. Болгов

**НОВА ДОБА У ВИВЧЕННІ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХЕРСОНА
(Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI —
первая половина X вв.). Очерки истории и культуры). —
Харьков: Майдан, 2005. — 1643 с., 470 рис.¹**

За останні 15—20 років, незважаючи на складні економічні та політичні процеси, дослідження класичних та візантійських старожитностей Північного Причорномор'я значно просунулося вперед. Історія як наука про людину та суспільство вкотре довела, що може плідно розвиватися лише в умовах вільного обміну думками та інформацією, навіть за відсутності належного фінансування.

До 1990-х рр. в історії та археології нагромадилося багато проблем. В умовах, коли лише в кількох великих містах СРСР можна було друкувати археологічну літературу, коли існувало лише кілька академічних журналів та збірок, поступово утворилися такі перелоги неопублікованих звітів, не запроваджених у науковий обіг матеріалів, що час уже було, за влучним і дотепним зауваженням одного з колег, проводити розкопки в архівах. Інформаційний вибух останніх двох десятиліть лише частково ліквідував старі поклади, оскільки, незважаючи на всі несприятливі обставини, різко збільшилася кількість нових археологічних праць та публікацій матеріалів, так що навіть просто встигати стежити за всіма новими публікаціями було все складніше. З огляду на це ознакою часу стала поява перших історіографічних праць, покликаних осмислити загальні напрями історичної

інтерпретації нового археологічного матеріалу (Колтухов, Юрочкин 2004; Зубарь 2005, с. 295—360; Зубарь 2006, с. 331—386) або історію дослідження того чи іншого регіону (Тункина 2002).

Не менш важливим феноменом останніх років є уточнення періодизації, виділення нових історичних періодів у житті населення Північно-понтійського регіону, поява перших концептуальних, узагальнюючих праць, у яких соціально-історичний процес осмислюється з висоти досягнень науки XXI ст.

Серед періодів, нове розуміння яких сформувалося останніми роками, найважливішими і найскладнішими є пізньоантичний (кінець III — середина VI ст.) та ранньовізантійський (друга половина VI — середина X ст.). Однак слід визнати, що серед спеціалістів і досі немає однастайності як щодо термінології, так і оцінок сутності подій, що аналізуються. Особливо це стосується пізньоантичного періоду. Нерідко матеріальну культуру пам'ятки описують без розуміння суті історичних процесів. Проте контури глобального історичного процесу в регіоні вже окреслено.

До низки найпомітніших явищ останнього десятиліття у вивченні ранньовізантійського періоду в Північному Причорномор'ї належать кілька монографій та дисертацій, а також колективних узагальнювальних праць. Дві дисертації, присвячені Північному Понту пізньоантичного та ранньовізантійського періодів, доповнюють одна одну (Сазанов 1999; Болгов 2003). Розділ IV другого тому академічної «Давньої історії

¹ Працю підготовлено за підтримки внутрішньовузівського гранту Белгородського державного університету 2006 р. ВКГ 126—06.